

Uluslararası
Uygur Araştırmaları Dergisi
2016/7

UYGURLARDA ŞAMANİZMDEN İSLAMA KÖTÜ RUHLARIN DÖNÜŞÜMÜ

The Transformation of Evil Spirits in the Uyghurs from Shamanism to Islam

Adem ÖGER*

Kübra YILDIZ ALTIN**

Özet

Türkler İslamiyet'i kabul etmeden önce Maniheizm, Budizm, Hıristiyanlık gibi farklı din dairelerine girmişlerdir. İslamiyet'in kabul edilmesiyle beraber sosyal, ekonomik, kültürel tüm yapılar etkilenmiş, dolayısıyla inanç ve pratiklerde bir dizi değişim meydana gelmiştir. Eski Türk inanç sisteminde önemli bir yere sahip olan ruh düşüncesi de geçilen kültür dairelerinden etkilenmiştir.

Bilindiği gibi Türk inanç sisteminde ruhun varlığı oldukça eski bir geçmişe sahiptir. Sadece canlı varlıkların değil, evrendeki her bir nesnenin ruhu olduğuna inanan Türkler, bu bağlamda kült inancını geliştirmişlerdir. Atalar kültü, ocak kültü, ateş kültü, su kültü, dağ kültü vb. inanç öğelerinin arkasında kadim ruh düşüncesi bulunmaktadır.

İslamiyet'in kabulüyle kamlar yeni dinin şartlarına uyma zorunluluğu yaşamışlardır. Kötü ruhları kaçırmak için muskalar kullanan kamlar, dualarında peygamber, melek, evliya ve şeyhlerin adlarını zikretmişlerdir. Özellikle yapıları gereği ve çoğu zaman adlarının tabu olması sebebiyle kötü karakterli varlıklar değişmeye daha fazla direnç göstermişlerdir. Bu bağlamda çalışmada Uygurların inanç sisteminde kötü ruhların Şamanizm'den İslam'a değişim ve dönüşümü ele alınıp incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şamanizm, İslamiyet, Ruh, Kötü Ruh, Uygur.

Abstract

Turks entered to different religious environment prior to acceptance of Islam such as Manichaeism, Buddhism, Christianity. Social, economic, cultural structures were affected due to the adoption of Islam, so a set change of beliefs and practices occurred. Also, the spirit thinking, which has an important place in the old Turkish belief system has been influenced by the culture circles.

As is known, existence of the spirit has a quite ancient history in the Turkish belief system. Turks believed not only living beings, but also they believed the spirit of each object in the universe. There is the ancient thought of spirit on the basis of the belief items such as ancestors cult, stove cult, fire cult, water cult, mountain cult and so on.

Shamans should have complied with the requirements of the new religion together with the adoption of Islam. They used amulets to smuggle evil spirits and they mention to names of prophet, angel, saints and sheikh in

* Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Halk Bilimi Bölümü, Nevşehir-TÜRKİYE, E-posta: ademoger@gmail.com.

** Araş. Gör., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Halk Bilimi Bölümü, Nevşehir-TÜRKİYE, E-posta: kubrayildiz@nevsehir.edu.tr.

their prayers. Especially, evil creatures have showed more resistance to change due to the structures and taboo. In this context, we examined to change and transformation of evil spirits in belief systems of the Uyghurs from Shamanism to Islam

Keywords: Shamanism, Islam, Spirit, Evil Spirit, Uyghur.

Giriş

Eski Türk inanç sisteminde ruhun tanımlanması noktasında farklı görüşler vardır. Bu sahada çalışan ne kadar araştırmacı varsa bir o kadar farklı tanımlama mevcuttur denilebilir. Ruha ilişkin bu farklı tanımlamaların sebeplerinden birisi konuyla ilgili çalışma yapanların yanı sıra, ruhun çeşitli Türk boylarında farklı adlar almasından kaynaklanır. Bu bağlamda araştırmacıların *ruh, kut, can, tin, süne, sür, öz, üzüt, yula* gibi farklı isimler kullanarak bu kavramlar arasında kimi zaman ayırım yaptıkları, kimi zaman da birbirinin yerine kullandıkları görülür (Roux 1994: 133-134, Küçük vd. 2009: 117). Örneğin, *tin* denilen ruh vücuttan ayrıldığı zaman ölüm meydana gelmektedir. *Sür*, insanın enerji ve irade durumlarını meydana getiren bir ruh olup, onun uyuma sırasında vücuttan geçici olarak çıktığına inanılır ve uykuya yarı ölüm denmesinin sebebi *sür* denilen ruhun bedeni terk etmesinden dolayıdır.

Literatürde ruhu tanımlayan farklı kelimeler olmakla birlikte, *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* ruh karşılığı *öz* ve *tin* olmak üzere iki kelime mevcuttur. *Öz* için *can, ruh, nefes, gönül* (Atalay 1985a: 46, 1985c: 14); *tin* için *ruh, nefes, soluk* (Atalay 1985a: 339) anlamları verilmiştir.

Konu ile ilgili çalışma yapanlar tarafından çeşitli ruh tasnifleri yapılmıştır. Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller* adlı eserinde Altay kamlarının ruhları nasıl sınıflandırdıklarına yer vermiştir. Altay kamlarına göre ruhlar yeraltı, yerüstü ve gökyüzü olmak üzere üç mekânda yer almaktadırlar. Altay kam inancında yeraltı ruhları *körmös*, gökyüzündekiler *kuday*, yer ruhları ise *yer-su* veya *altay* olarak adlandırılır (Anohin 2006: 3).

Bu noktada Türklerin benimsedikleri evren tasarımı hakkında kısaca bilgi vermek gerekmektedir. Türklerin evren tasarımı konusunda kimi araştırmacılar Türklerin evren için gök ve yeryüzünün oluşturduğu fakat birbirine zıt olmayan iki katmanlı bir yapı benimsediklerini kabul ederken, kimi araştırmacılar da evrenin, iyi ruhların (Buluç 1979:319) ve yaratıcıların mekânı gök, insanların mekânı yer ve kötülüklerin mekânı yeraltı olmak üzere üç katmanlı bir yapı gösterdiği düşüncesindedirler. Üç katmanlı evren anlayışı Orhun Abideleri başta olmak üzere günümüze kadar derlenmiş anlatılarda (efsane, destan, masal, vs.) da yer almaktadır. Türk mitolojisinde, bu üç katmandaki her bir unsurun ruhu olduğuna inanılır. Dolayısıyla güneş, ay, yıldızlar, deniz, nehir, dağ, ağaç vb. her bir objenin bir ruhu vardır ve onlara sonsuz saygı duyulmuştur (Arslan 2005: 65-66).

"*Iduk yer-sub (mukaddes yer-su)*" şeklinde ifade edilen orta âlemin ruhları hem koruyucu ruh hem de vatan anlamını taşır (İnan 1986: 48). Yerüstünde bulunan ve *yer-su* olarak isimlendirilen koruyucu ruhlar Altay Türkçesinde *ıye, ie, izi* olarak geçer (Anohin 2006: 3). Dolayısıyla Türk inanç sisteminde her varlığın bir koruyucu ruhu yani iyisi olduğuna inanılmaktadır. Bu koruyucu ruhlar farklı boylarda farklı isimler almıştır: Hakas, Tatar ve Altaylarda *ezi*, Kırgız ve Kazaklarda *ie*, Tatarlarda *ıye*, Başkurtlarda *eye*, Özbeklerde *eka*, Uygurlarda *eke*, Yakut ve Sakalarda *iççi*, Türk ağızlarında *eçe* gibi (İnan 1986: 50, Beydili 2004: 269).

Anohin'e göre Türk mitolojisinde ruhlar¹ aşağıdaki gibi sınıflanır;

¹ Ruhlar gibi şamanlar da ikiye ayrılır: Altaylılar *ak şaman, kara şaman*; Yakutlar ise *ayı oyun/iyi şaman* ve *abası oyun/şeytani kam* derler. Ak şamanlar şaman cübbesi, külahı taşımaz ve davul kullanmazlar. Kötü ruhlar için ayin yapmaz ve kanlı kurban sunmazlar. Kara şamanlar ise ak şamanların tam tersi işlevleri

1. *tös* (evvelden var olanlar)

a. *aruu töş*

b. *kara töş*

2. *yayan neme/neme* (yaratılmış şey) olarak ayrılır. Bu nemeler de ikiye ayrılır:

a. *aruu neme* (temiz, iyi ruhlar)

b. *kara neme* (pis, kötü niyetli, kötü ruhlar)

Körmös adının neyi karşıladığı ile ilgili kesin bir bilgi mevcut değildir. Ölmüş kamların ruhları² *körmösler* adı altında temsil edildiği gibi *kara töşleri* ifade etmek için de *körmös* terimi kullanılmıştır. Körmösler ise iki gruba ayrılır:

1. *Ozogı taydalar*: Anne tarafından atalar (dayı ata)

2. *Kan adalar*: Öz atalar

Ruhlarla ilgili tasnif yapılırken genellikle *nitelik* ve *beden* olmak üzere iki gruba ayrıldığı görülür (Duymaz 2008: 2-5):

1. *Nitelik Bakımından*

Olumlu (Mükemmel, yüce ve üstün; örneğin kut)

Olumsuz (Kötü ruh; örneğin devler, canavarlar)

2. *Beden Bakımından*

İç Ruh (Ruhun bedeninde tasarımlanmasıdır; örneğin plasentaya bağlı bir ruh olan umay)

Dış ruh (Ruhun farklı bir yerde olmasıdır; örneğin kahramanların ruhu canlı veya cansız nesnelere içinde bulunur: kuş, balık, yılan, ağaç, taş, vs.)

1. Türk Mitolojisinde Kötü Ruhlar

Dünyadaki tüm mitolojik inançlarda iyinin karşısında kötünün olduğu düalist bir anlayış vardır. Doğadaki ikiliğin halkların mitolojilerine de yansıdığı varsayımı bu noktada iddia edilebilir³. En basit anlamıyla dünyanın iki yarım küreye bölünmesi anlamına gelen kuzey kutbu ve güney kutbu iki ayrı çekim noktası olarak tasarlanmıştır. Kuzey hava şartları bakımından daha keskin bir yapıya sahipken güney daha ılıman bir yapıya sahiptir. Bu görüş Türk mitolojisine de yansımış olup kuzey kötülüğün mekânı kara ile nitelendirilmiştir⁴.

Genel tanımlamalar içinde kültür üretilen bir olgu ise mitolojiler de bu kültürün bir eseridir. Karanın yaygın olarak kötülük ile tanımlanması insanın ihtiyaçların bakımından değerlendirilmeyi gerekli kılar. İnsanoğlu tabiatı gereği gece karanlığında görme özelliğine sahip değildir veya doğada gece avlanan yırtıcı hayvanlar gibi evrilemediğimiz için gözlerimizde bunu gerçekleştirebilecek bir mekanizma yoktur. Bu bakımdan insanoğlu

gerçekleştirirler. Onların kıyafetleri de farklıdır. Örneğin, Buryatlarda Ak Şamanlar beyaz giyinirken, Kara Şamanlar mavi giyinirler (İnan 1986: 83, Eliade 1999: 216-217).

² Yakutlar, dünyada kötülük yapmış insanların, öldükten sonra kötü ruhlara karıştığına inanırlar ve bu ruhu "üör" olarak adlandırırlar (İnan 1986: 39-41).

³ Türk kültüründe gök-yer dikotomisi ve üreme ilişkisi için bakınız: Mehmet Ali Yolcu (2014), "Babasız Gebelik Mitleri Bağlamında Türk Mitolojisinde Gök-Yer Dikotomisi ve Ana Tanrıça Kültürünün İzleri", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7: 70-92.

⁴ Gök ve yerin temsil ettiği ikili prensip, Türklerin idari ve siyasi yapısında da kendini göstermiştir. Bu konuda geniş bilgi için bk. Fikret Türkmen (2011), "Oğuzların İdari Yapı ve Boy Teşkilatlarında Dikotomik Özellik", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 1: 11-14.

karanlıktan her zaman korkmuş ve kendini aciz hissetmiştir. Öyle ki ateş, insanın karanlık gecelerde onun en büyük yardımcısı olmuştur. Karanlık bu yüzden demonik varlıkların en belirgin özelliğidir. Erlik âleminin yerin altına konulması bu anlayışın bir sonucudur. Bayat'a göre demonik varlıkların ve onlarla ilgili uygulamaların Türk dünyasında geniş oranda bulunmasının sebebi değişim ve dönüşümden çok az etkilenmeleridir. Ancak bilindiği gibi Şamanizm'den İslam'a geçiş bir dizi değişim ve dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Bu çeşitlenmeler bazen kam pratiklerinde, bazen de halk inanış ve uygulamalarında görülebilmektedir. Konu ile ilgili çalışma yapanlar, şamanist dönemde iyi olarak görülen bazı varlıkların, kültür ve din değişimi ile birlikte şekil değiştirerek kötü bir karaktere büründüğü konusunda fikir birliğindedirler. Örneğin, Umacı, Umay Ana'nın veya Kuyu Kızı, kuyuyu koruyan bir iyenin şekil değiştirmiş hali (Bayat 2007: 278-280) olarak kabul edilmektedir.

Konu ile ilgili çalışma yapanlar kötü ruhları çeşitli açılardan sınıflandırmaya çalışmışlardır. Bunlardan birisi Naciye Yıldız'ın Sibiryalı Türklerinin inanç sisteminde var olan kötü ruhları ve işlevlerini inceleyerek yaptığı tasniftir. Kötü ruhları fonksiyonları bakımından sınıflamaya tabi tutan Yıldız, 1. Erlik ve ona bağlı olan kötü ruhlar, 2. Şulbus ya da Diiren gibi insan olmadıkları anlaşıldığı zaman kötülük yapan ruhlar ve 3. Hastalığa sebep olan kötü ruhlar olmak üzere üç kategoriye ayırmıştır (Yıldız 2008: 92). Yıldız, bu incelemesinde destan ve efsane metinlerinden yararlanmış. Sibiryalı Türklerinin inanç sisteminden hareketle böyle bir tasnif yapıldığında kuşkusuz ki Türk inanç sistemindeki kötü ruh varlığının sadece bir cephesi görülebilmektedir. Bu noktada demonolojik varlıklarla ilgili başka bir tasnif denemesi (Bayat 2007: 283) yapan Bayat'ın sınıflaması kötü niyetli varlıkları daha geniş bir çerçevede bize sunması bakımından dikkate değerdir:

1. *Ağaç yasakları ile ilgili demonik varlıklar*
2. *Hortlak inancı ile ilgili demonik varlıklar*
3. *Bas paradigmasında değerlendirilen demonik varlıklar*
4. *Al ruhu dairesi içinde değerlendirilen demonik varlıklar*
5. *Yol azdıran demonik varlıklar*
6. *Dönergeler*
7. *Mitolojik Ana kapsamında değerlendirilen demonik varlıklar*
8. *Doğumla ilgili demonik varlıklar*
9. *Çocukları korkutan demonik varlıklar*
10. *Diğer demonik varlıklar*

W. Radloff tarafından tespit edilen Altay efsanesinde, yerin yaratılışı anlatılırken kötülüğün kaynağı Erlik'in doğuşu hakkında da bilgiler vardır⁵. Tanrı, Kişi'yi yaratmış ve onu suyun altına toprak alması için göndermiştir. Tanrıyı kandırmaya çalışan Kişi, ağzına toprak saklamaya çalışmışsa da Tanrı'nın toprağın büyümesini emretmesi ile yer oluşmaya başlamış ve ağzında toprağı saklayan Kişi, Tanrı'nın tükür demesi ile yok olmaktan kurtulmuştur. Bu suçu işleyen Kişi'ye Tanrı, Erlik adını vermiş ve o ebediyen yeraltında yaşamaya mahkûm edilmiştir (İnan 1986: 14-15).

İnanca göre bütün kötü ruhlar yeraltı dünyasından gelmektedir. Altay efsanesine göre Erlik çekiç, körük ve örs alıp ilk vuruşunda *kurbağa*, ikinci vuruşunda *yılan*, üçüncü

⁵ Kötü ruhların ve kötülük âleminin sahibi Altaylılarca *Erlik*, Yakutlarca *Arsan Dolay*'dir. İnanca göre evrende meydana gelen her tür kötülük (hastalık, kuraklık, kıtlık, hayvan ölümleri vb.) Erlik'ten gelmektedir (İnan 1986: 39-41).

vuruşunda *ayı*, dördüncü vuruşunda *domuz*, beşinci vuruşunda *albıs* (fena ruh), altıncı vuruşunda *şulmus* (fena ruh) ve yedinci vuruşunda *deve* çıkmıştır. Bilindiği gibi *körmös*, *yeek*, *aza*, *şulmus*, *yetker* gibi bütün kötü ruhlar Erlik'in yönetimi altındadır. Erlik'in karanlık âlemindeki bu kötü ruhlara *yekler* de denilmektedir. Altaylar, yeraltı dünyası sakinleri olan ruhlara *körmös* (görmez) derler. Altay yaratılış efsanesinde *körmöslerin aşlarını yemeyiniz, yerseniz onlardan olursunuz* ifadeleri geçmektedir. Benzer şekilde Tanrı, Şal-Yime'ye *sen iyi bak! albıs, şulbus yerin altından çıkmasınlar; çıkarlarsa derhal Maytere'ye haber ver! O kuvvetlidir. Onları kovsun!* emri vermesinin yanı sıra Mangdaşire'ye de bu kötü ruhlarla mücadele etme görevi vermiştir (İnan 1986: 17-18).

Türk mitolojisine kötü ruhlar çeşitli adlarla karşılanmıştır. Bu kötü tabiatlı ruhlar farklı Türk boylarında farklı isimler olsa da işlevleri genel olarak aynıdır. Örneğin, Yakutlarda *Abaası* veya *Abaahı*; Türkmenlerde *Albastı*; Tuvalarda *Albıs*; Uygurlarda *Alvasti*; Özbeklerde *Olbosti* şeklinde kötü ruh veya ruhların isimleri geçmektedir. Yine bazı bölgelerde kötü ruh için *Aldacı* teriminin de kullanıldığı bilinmektedir. Şorların mitolojik görüşlerinde ise *aynalar*⁶ yeraltında Erlik'in himayesinde yaşayan kötü ruhlardır. Moğolcada, Sibiryâ Türkçesinde kötü ruh ve şeytan anlamlarını *az*, *ada* ve *aza* sözcükleri karşılamaktadır. Kazan, Tatar ve Başkurlarda *Biçura* kötü ruhlar için kullanılan terimlerdenidir. Tuva Türkçesinde cin, kötü ruh, şer ruh anlamını karşılayan *Diiren* kelimesi vardır. Türk inanç sisteminde kötü ruhlar için *özüt/üzüt*, *usal/ovsal/oysal*, *yığ, yel*, *yek/yeg*, *çer/çar/çor* veya *çert/çort* gibi kelimeler de yaygın olarak kullanılmıştır.⁷

Özellikle al ruhu, neredeyse Türk dünyasının tamamında şerir yani kötü karakterli bir ruh olarak tanınmaktadır. Ancak bu ruhun başlangıçta iyi ruhlar sınıfına ait olup, ateş kültürüyle ilişkisinden söz eden İnan, onun hami ruh sınıfına dâhil olduğunu bildirmektedir. Örneğin, Urenha-Tuba Türklerinin kam dualarında kam bu ruha seslenir ve yardım ister. Kazak-Kırgız baskıları da *"tuv dediği derde derman olan ey Sarı Kız, gel"* diyerek Albastı'dan biraz farklı olan Sarı Bastı'ya seslenmektedir (İnan 1986: 173).

Dîvânü Lugâti't-Türk'te kötü ruhlarla ilgili bazı terimler geçmektedir. Divan'da şeytan için *yek* (Atalay 1985c: 160); cin, cin çarpması için *yel* karşılığı verilmiş olup (Atalay 1985c: 144); benzer şekilde diğer sözlüklerde de *yek* için kötü cin, şeytan, iblis anlamları verilmiştir (Ögel 2010: 430, Roux 2011: 137). Roux, *Mitolojiler Sözlüğü*'nde kaleme aldığı Demonlar maddesinde Kaşgarlı'nın sözlüğünde geçen *yek* kelimesinin 'yemek'ten türediğini belirterek demonları insan yiyici olarak tanımlamıştır (Roux 2000: 164).

Şamanist inanca göre güneş ve ay tutulmasının sebebi, bunların kötü ruhlar ile mücadeleye girmesidir. İnanca göre güneş ve ay kötü ruhlar tarafından karanlık âleme götürülür. Kamlar, ay ve güneşi bu kötü ruhların elinden kurtarmak için bağırıp çağırır, davul çalarlar. Bu seslerin kötü ruhları korkutup kaçirtacağına inanılır. Bu eski inanç günümüzde de yaşamaya devam etmektedir. Anadolu'nun bazı yerlerinde güneş ve ay tutulurken tenekelere vurulması, silah atılması aynı inancın günümüzdeki devamıdır. Aynı şekilde güneş uğur ve bereket olarak algılanmaktadır (İnan 1986: 29, Kaya 2007: 37). Güneşin bulunduğu yere kötülük giremeyeceğine inanılır. Bu yüzden iyilik mekânı gök⁸,

⁶ *Ayna-Han* adı Sibiryâ ve Altay masallarında sıklıkla geçmektedir. Türkçede şeytan anlamına gelmektedir (Ögel 2010: 238).

⁷ Daha fazla bilgi için bkz. Celal Beydili (2004), *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Çev. Eren Ercan, Ankara: Yurt Kitap-Yayın. Türkçede kötü ruh ve şeytan kavramlarını karşılayan çeşitli kelimelerin olmasının sebebi Arapça, Farsça, Çince, Sanskritçe, Rusça ve Latince'nin etkisinden kaynaklanmaktadır. Türkçede şeytan anlamına gelen *buti*, *çantani* gibi Sanskritçe kelimelerinin yanı sıra, Toharca *asuri*, *pret*, vb.; Latince *devil*, *demon*, vb.; Rusça *çort*, vb.; Arapça *şeytan*, *iblis*, vb.; Farsça *dev*, *ardav*, vb. kelimelerinin alıntılanmış olması komşuluk ilişkileri ve din değiştirme ile açıklanabilir (Yıldız 2013: 222).

⁸ Genel düşünce gökyüzünün iyiliklerin mekânı olduğu yönünde olmakla birlikte Yakutlara göre gökyüzünde çeşitli hastalıkları insanlara musallat eden kötü ruhların olduğuna dair inanç vardır. Daha fazla bilgi için

kötülük mekânı ise yer altı olarak algılanmıştır. Günümüzde sıklıkla söylenen “*güneş girmeyen eve doktor girer*” ifadesi de muhtemelen köklerinde bu eski Türk inanç kalıntısını taşımaktadır.

Kötü ruhların varlığı Dede Korkut Kitabı’nda da geçmektedir. Salur Kazan’ın Evinin Yağmalandığı Boy’da şu ifadeler geçer: “*Bilür-misin karındaşum Kara Göne düşümde ne göründi, kara kaygulu / kara kura vakı’a gördüm, yumruğumda talbınan şahin benim kuşumı ölür gördüm ...*” (Ergin 1989: 99). Kazan’ın gördüğü düşü tanımlarken kullandığı kara-kura ifadesi aslında şamanist döneme ait kötü bir ruhun adıdır. İnanca göre Kara-Kura ebat olarak kedi büyüklüğünde ancak keçiye benzeyen ve erkekleri boğmak için geceleri onların üzerine gelen bir varlıktır. Bu metinde de düş ile aynı cümlede geçmesi kâbus ve Kara-Kura isimli kötü ruhun ilişkisini göstermektedir (Roux 2000: 164, Boratav 2012: 49).

Dünyadaki dini-mitolojik inanç sistemlerinde ruhun varlığına ilişkin inançlar ortaktır. Özellikle insanın durumunu etkileyen olumlu veya olumsuz herhangi bir değişiklik ruhlarla bağlantılı olarak açıklanmıştır. Örneğin, Çin inanç sisteminde, doğadaki “pozitif element-*Yang*” ve “negatif element-*Yin*” bütün evreni düzenleyen ve başlangıçtan beri var olan ikiz güçtür. Çin’in eski eserlerindeki iyileştirme sanatı ilkesine göre, karşı ve birleştirici güç arasında, onun çevresi, tıpkı doğadaki gibi insan organizması içinde sürekli bir mücadele içindedir. İyi veya kötü sağlık, bu çatışan güçlerin dalgalanması ile tespit edilir (Schiffeler 1976: 25). Bu bağlamda şeytani veya kötü tabiatlı ruhların çoğunun adları hastalıkla bağlantılıdır. Örneğin kötü ruh veya şeytanın sebep olduğu hastalık olarak *yek*, *yeg* veya *yik* kelimeleri geçer. Ebu Hayyan sözlüğünde *ig*; İbn-i Mühenna sözlüğünde *iklig* şeklinde geçer ki hasta anlamı vardır (Beydili 2004: 607). Bilindiği gibi hastalığın sebebi yeraltından gelen kötü niyetli ruhlardır. Dini ve kültürel değişimlerle birlikte bu düşünce ortadan kalkmışsa da kötü ruhların isimleri hayatta kalmıştır. Gelenekte hiçbir unsur kaybolmaz, şekil değiştirerek yaşamaya devam eder. Dolayısıyla mitolojik dönemin Erlik yönetimi altındaki kötü ruhları kültürel değişim ve dönüşümlerle birlikte hastalık adı olarak halk arasında yaşamış ve hala yaşamaktadır.

Türkler İslamiyeti kabul etmeden önce Maniheizm, Budizm, Hıristiyanlık gibi dinlerin etkisinde kalmışlardır. Ancak 10. yüzyıldan itibaren büyük kitleler halinde İslamiyeti kabul etmeye başlamışlardır. Bu durum sosyal, ekonomik, kültürel tüm yapıları etkileme noktasında nüfuz etmiştir. Dolayısıyla inanç ve pratiklerde bir dizi değişim meydana gelmiştir.

İslamiyetin kabulü ile birlikte özellikle kamların yeni dininin şartlarına uyma zaruretini gösterdiklerini söyleyebiliriz. Kamlar kötü ruhları kaçırmak için muskalar kullanmışlar, dualarında peygamber, melek, evliya ve şeyhlerin adlarını zikretmişlerdir. Dikkat çekici bir biçimde Uygur Özerk Bölgesi’nde Müslüman kamların kendi mesleklerinin piri olarak Hz. Fatma’yı anlatan menkıbeler anlattıklarını İnan nakletmektedir (İnan 1986: 73).

Kültürel yapının bir parçası olan anlatılarda da değişim ve dönüşüm söz konusudur. Şamanist dönemde yaratılan destanlarda, destan kahramanları adlarını ruhlardan alırken, Müslümanlığın kabul edildiği dönemlerde yaratılan destanlarda kahramanlar isimlerini peygamber veya dervişlerden almaktadır. Örneğin, Müslümanlığı kabul eden Kırgızların Manas Destanı’nda ana kahraman Manas’ın adını “dört peygamber hoca” vermiştir. Manas’ın oğlu olan Semetey’in adını, kuşkusuz ki atalar kültü ile bağlantılı olarak, “aksakallı bir eren” vermiştir (İnan 1986: 174). Bu durum Anadolu’da hala yaşayan Hızır kültüne oldukça çok benzemektedir.

Bugün var olduğuna ve insanlara zarar verdiğine inanılan kötü ruhların Şamanist inanç dairesiyle ilişkisini gösteren başka bir örneğe efsane metinlerinde rastlanmaktadır. Mardin ve Diyarbakır efsanelerinde derlenen metinlerde ismi *Pirabok* olarak geçen kötü bir ruhun varlığına inanılmaktadır. *Pirabok* adlı kötü varlığın yeni doğum yapmış lohusalara zarar vermek için musallat olup onun ciğerini söktüğüne, yeni doğmuş çocuğu öldürdüğüne, gece insanları mağarasına davet ettiğine, cin türünden diğer varlıklarla birlikte mezarlıkta düğün yaptığına inanılmaktadır. Bu varlıktan korunma yöntemi Şamanist ve İslami inanç ve pratiklerinin iç içe geçtiğini gösteren örneklerden birisidir. İnanca göre ondan kurtulmak için lohusanın etrafı yedi gün ipe çevrilip lohusanın suyuna iğne atılmalı ve yatağının başına demir veya Kur'an koyulmalıdır (Sarpkaya 2014a: 251-279). Burada İslami etkinin yanı sıra şamanizmde önemli bir işleve sahip olan demirin varlığı dikkat çekicidir. Türk kültüründe ve şamanların uygulamalarında demirin yeri ve önemi varlığını sürdürmekle beraber benzer şekilde demirin kötü niyetli varlıklardan koruyacağına dair düşünce günümüze kadar yaşama imkânı bulmuştur. İslami kültür dairesine girilmesi eski Türk inançlarını unutturmamış, aksine bu iki kültür dairesi İslamın temel öğeleri ile eski inançların kalıntılarını eş duruma getirmiştir. Hastanın başucuna demir ve Kur'an'ın konulması bunun en somut göstergesidir.

İslamiyetin kabul edilmesi ile birlikte eski Türk inanç sisteminde sadece kötü ruhlar cine, yardımcı ruhlar evliya ve peygambere, sihirli sözler muskalara dönüşmemiş, aynı zamanda iyi olanlar kötüye ve/veya kötü olanlar iyiye dönüşmüştür. Eskiden şamana yardım eden ve avın iyi geçmesini sağlayan bir orman ruhu olarak iyilik eden ayı, İslamiyetin kabulü ile birlikte kaba kuvvet, aptallık ve kötülük gibi unsurların temsilcisi haline gelmiştir (Sarpkaya 2014b: 154).

2. Uygur Türklerinde Ruh Anlayışı ve Şamanizm'den İslam'a Kötü Ruhların Dönüşümü

Uygurlar ruh ve can için *tin* kelimesini kullanırlar (Beydili 2004: 559). Günümüzde Uygur Türkçesinde "tıngı var" demek, can çekişen birinin henüz ölmediği anlamındadır. Tın, bedeni terk ettiğinde ölüm gerçekleşmiştir (Abudukelimi 2006: 35). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde bu kelime için can, ruh, cevher, madde, nefes (Caferoğlu 1968: 237) karşılıkları verilmiştir. Aynı sözlükte *ruh*, *can* terimleri için *üzüt* kelimesi geçer. Bu aynı zamanda *demon* anlamına da gelmektedir (Caferoğlu 1968: 276). Gabain de bu sözcüğün ruh, tin anlamına geldiğini ifade etmiştir. Roux'a göre bu sözcük, gezgin birer ölü oldukları düşünülen kötü cinleri nitelendirmek için kullanılmıştır (Roux 2011: 113). *Üzüt*, *ölmüş birinin ruhu*, *şer ruh*, *şeytan* demektir. Bu kelimenin hem *ruh*, *can*, hem de *demon* anlamına gelmesi; onun bazı boylarda şeytan olarak algılanırken bazılarında ruh anlamını koruduğunu gösterir. Örneğin, Altay Türkleri ölüm zamanında bedeni terk eden ruha *üzüt* derler. Şor inançlarında da *üzütler* yeraltı dünyasına ait varlıklardır. Benzer şekilde Uygur yazıtlarında ölü yemeği için *Üzüt Aşı* teriminin kullanıldığı bilinmektedir (Beydili 2004: 592-610). Uygurlarda iyi olarak kabul edilen ruhlardan biri "çor-çür" olarak adlandırılır. "Ak çör" ve "kara çör" olarak ikiye ayrılır. Kutsanan bir ruh için kullanılan bu kavram, daha sonraki dönemlerde hanlara ve han ailesine mensup olanlar için kullanılan bir sıfat olmuştur. Örneğin; Tudun Çor, Böğü Çor gibi (Tursun 2000: 81-82).

Yeraltına yani Erlik'in kötü dünyasına ait olan ruhlara Uygurlar *yeg* veya *yek* derler. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde *yäk* kelimesi için şeytan, peri karşılığı verilmiştir (Caferoğlu 1968:292). Malov, Uygur Türkçesinde "yedi başlı cadı, hortlak" anlamına gelen *Yelmüngüs*⁹

⁹ Beydili, Uygurcada *mangs* sözcüğünün şeytan, iblis anlamına geldiğini ifade etmiştir (Beydili 2004: 278). Ancak, gerek yapılan taramalarda gerekse de Caferoğlu'nun *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde böyle bir kelimeyle karşılaşmamıştır. Fakat Martti Rasanen Moğolca'da "mañgus" şeklinde bir kelimenin geçtiğini ve kötü ruh, insan yiyen devler, cinler, şeytanlar manasına geldiğini belirtmiştir. Ş. S. Çağdurov da Buryatlarda mang kelimesinin geçtiğini ve hastalığa sebep olan kötü ruhu uzaklaştıran *büyücü* anlamına geldiğini kayıt

adlı demonik varlıktan bahsetmiştir (Beydili 2004: 278). Şeytan anlamında kullanılan ve her türlü hastalığın sebebi olarak görülen bu varlıklar, ancak kam yardımıyla hastanın bedeninden uzaklaştırılabileceğine inanılmaktadır.

Uygurlar arasında gerek kamların faaliyetlerinde gerekse halk inanış ve uygulamalarında ruhlar büyük önem taşımaktadır. Uygurlarda ruhlar iyi ve kötü olmak üzere ikiye ayrılır. Kamların, hakanların ve kahramanların ruhları, kabile ve soy üyelerinin ruhları iyi ruhlar grubundandır. Kabile üyeleri arasındaki kötü niyetli kişilerin, düşmanların, kötü suç işleyenlerin ruhları ise kötü ruhlar grubuna aittir ve bu ruhların cin, albastı veya başka kötü tabiatlı varlıklara dönüşerek insanlara zarar verdiğine inanılmaktadır. Uygur inanç sisteminde bunlar güç bakımından *dev*, *albastı* ve *cin* olmak üzere üçe ayrılırlar. Kötü ruhlar sınıfına ait olan bu varlıklardan dev, en güçlü olanıdır ve genellikle metruk yerlerde yaşar.

Kötü tabiatlı olan devlerin sınıflamasında İslam'ın etkisi göze çarpar. Devler *Müslüman*, *kafir*, *mug* (ateşe tapan), *cuhut* (Yahudi), *tersa* (Hıristiyan) olarak din kategorilerine göre isimlendirilir. Bebeklere ve loğusalara zarar verdiğine inanılan Albastılar da kötü ruhlardandır. Albastılar insanlara daha çok beyaz elbiseli, beyaz saçlı ihtiyar nine görünümünde veya beyaz keçi biçiminde görünür. Bu üçlü grup içinde en zayıf olduğuna inanılan cinler temiz cin ve pis cin olmak üzere iki gruba ayrılır. Cinler mezarlarda ve harabelerde yaşar. "Temiz cin" nispeten iyi ruh olup, insanlara pek fazla zararı dokunmaz. Bu cin insanlara beyaz elbiseli erkek görünümünde rastlar. Kamlar temiz cinlerin yardımıyla gizli olayları bilirler, olacak olaylardan haber verirler. Kamlar bu cinlere "maşayih" derler. Bu cinler geceleyin hareket ettiklerinden, kamlar bunları gece çağırır ve faaliyetlerini gece vakti yaparlar. "Pis cin" zayıf da olsa insanlara zarar verebilir. Bu cin daha çok beyaz saçlı ihtiyar nine, beyaz keçi ve ateş biçiminde görünür. Pis cinler daha çok bebeklere, loğusa kadınlara ve gebe kadınlara zarar vermektedir. Uygur kamlarına göre, dev ve perileri çok güçlü ruhlardır (Abdurehim 2006: 181, İnayet 2009: 42, Öger ve Gönel 2011: 237-238), dolayısıyla bunların sebep olduğu hastalıkları tedavi ederken kamlar dikkatli davranmak zorundadırlar.¹⁰

Uygurlarda hastalık ve afetlerin en büyük sebebi kötü ruhlar olarak düşünülmektedir. Bu inanış ve buna bağlı uygulamalar günümüzde de yaygın olarak devam etmektedir. "Perihun", "dahan (duahan)" veya "bahşi" diye adlandırılan kamlar, insanları kötü ruhlardan korumak ya da "kötü ruhların çarpmasıyla" ortaya çıkan hastalıkları efsun okuma yoluyla iyileştirmek suretiyle tabiplik vasıflarını sürdürmektedirler.¹¹

Şamanizmden İslama dönüşüm kamların pratiklerinde de görülür. Kamlar yeni dinin şartlarına uymak zorunda oldukları için geçirdikleri dönüşüm bu noktada dikkate değerdir. Onlar, kötü ruhları kaçırmak için duaların yazılı olduğu muska/bitig kullanmışlardır.¹² İnan'a göre eski kam dualarına kamlar peygamberin, meleklerin, evliya ve şeyhlerin adlarını yerleştirmişler ve hatta kendi mesleklerin pirleri ile ilgili menkıbeler

etmiştir. İnayet'e göre de *mañgus*, olağanüstü güce ve kuvvete sahip olan bir devdir (İnayet 2007: 16-18). Muhtemelen Beydili'nin bahsettiği mangs da bu kötü karakterli varlıktır.

¹⁰ Alimcan İnayet (2009), "Bugünkü Uygurlarda Şamanlık ve Bir Şaman Duası: Azâim Koşığı" *Halkbilimi Dergisi*, 1-2: 42.

¹¹ Dönemin bakışları/kamları/şamanlarının; peygamberlerin ve velilerin isimlerini dualarında zikretmeleri, okuma ve yazma bilenlerin kendi mesleklerini topluma kabul ettirmek için Peri Han (peri okuyucu) risaleleri hazırlamaları, benzer şekilde Hz. Fatma'yı *Fatma anamız* diyerek mesleklerinin piri olarak göstermeleri geleneklerini İslamlaştırma çabalarının bir sonucudur (İnan 1986: 109).

¹² Nikolay Federoviç Katanov, 1890'lı yıllarda Kumul ve Lükçüng şehirlerinde, Mısır ve Arabistan'dan gelen Müslüman öğretmenlerin ders verdikleri medreselerde, Arapça ve Farsça ilahiyatçıların eserlerinin okutulduğunu, tefsirlerin yapıldığını, rüya tabiri ve falcılık üzerine eserlerin yer aldığını ve bu bölgede Kur'an-ı Kerim'e göre fal bakmanın çok yaygın olduğunu belirtir. Daha fazla bilgi için bakınız: N. F. Katanov (2004), *Türk Kabileleri Arasında*, Çev. Attila Bağcı, Konya: Kömen Yayınları, s. 133-136.

yaratmışlardır (İnan 1986: 67). İnan, bu kişileri kam olarak nitelendirirse de onların kam olup olmadığı ile ilgili tartışma bu konunun sınırları dışında kalacaktır. Ancak bahsi geçen değişim ve dönüşümü göstermesi bakımından önemlidir. Aynı dönüşüm orman ruhları için de geçerlidir. İlkel olarak isimlendirilen topluluklar orman ürünleri ve avcılık ile geçimleri sağladıklarını için orman bereket sembolü olarak görülmüştür. Yerleşik hayata geçmekle birlikte orman kültürü eski önemini kaybetmiş ve orman ruhları kötü ruhlar zümresine dâhil edilmiştir (İnan 1986: 62).

Uygur halk inançlarında, diğer Türk boylarında olduğu gibi hastalığın yeraltı dünyasına ait olan kötü ruhlardan kaynaklandığına inanılmaktadır. Kötü ruhlarla mücadele etmek ise kamın görevidir. İslamiyet'in kabulüyle birlikte bazı kötü ruhların işlevlerinde dönüşümler olduğu gibi kamların tedavi yöntemlerinde de değişiklikler olmuştur. Uygurlardaki *Hançer Oynatma/Xencer Oynitiş* adlı tedavi yönteminde bu değişim görülebilmektedir. Kam, tedavi amacıyla hançere Kur'an'dan ayet ve sureler okuyarak kötü ruhların bedenden çıkarılmasını sağlar. Uzun saplı hançer veya bıçağı alıp "azaim duası" eden kam, hançer veya bıçağı hastanın ayağından başına kadar üç veya yedi kere tekrar ederek gezdirir ve hastanın ağrıyan yerine sanki orayı kesiyormuş gibi hareket yapar (İnayet 2013: 48). Bu korkutma şekli Anadolu halk hekimliği pratiklerinde görülen *dalak kesme yöntemi* ile benzerdir.

Günümüzde Uygurlar arasında "tumar" olarak adlandırılan "muska" çok yaygın bir geleneştir. Türk inanç ve düşünce sisteminde yer alan "ruh" anlayışına bağlı olarak ortaya çıkan ve koruyucu ruh, iyelerle ilgili olduğu kabul edilen tumar geleneği, kötü ruhları kovmak veya onlardan gelebilecek zararı engellemek amacıyla "kutsal" kabul edilen birtakım nesne ve varlıkların farklı kullanımına dayanmaktadır. Örneğin; Eski Türk dini içinde önemli bir yere sahip olan "kurt", "deve", "boğa", "taş", "demir" ve "kartal" gibi varlık ve nesnelerin insanları kötü ruhlardan koruyacağına olan inanış, sonraki dönemlerde bu varlıkların ya da bunlara ait bir parçanın "tumar/muska" şeklinde kullanımını ortaya çıkarmıştır. Uygurlar arasında İslamiyetin kabulünden sonra "perihun", "dahan", "cinkeş" gibi isimlerle anılmaya başlayan kamlar, insanları kötü ruhlardan korumanın yanı sıra insan ilişkilerini de düzenlemek için "tumar/muska" olarak ayet ve duaları da kullanmaya başlamışlardır.¹³

İslamlaşmış şaman tedavi yöntemlerinden birisi de *peri oyunu/perhonluk/bahşılık* olarak adlandırılan tedavi yöntemidir.¹⁴ Diğer ayinlerle benzer şekilde hastalığa neden olan kötü ruhların vücuttan uzaklaştırılması amaçlanmaktadır. Bu şaman pratiğinde İslamlaşmanın ilk örneği, tedavi yöntemi kökeninin Hz. Fatma'ya dayandırılmasında görülür.¹⁵ Ayin sırasında kamın Ali Şir Nevai kitaplarından kaside ve gazeller okuyup Kur'an-ı Kerim

¹³ Uygurlarda muskacılık ve muska çeşitleri konusunda geniş bilgi için bakınız: Ablet Semet ve Ebeydullam, Dilara (2012), "Uygurlarda Tumar ve Tumarniñ Türli Toğrisida", *Şincañ Üniversitesi İlmîy Jurnali*, 1: 71-78.

¹⁴ Uygur şamanların bu tedavi yöntemi hakkında detaylı bilgi için bakınız: Bumairimu Abudukelimi (2006), *Uygur Türklerinin Dinî İnanışları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, s. 102-103.

¹⁵ Efsane ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Alimcan İnayet (2013), "Uygur Şamanları ve Pratikleri Üzerine", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 1: 43-55.

Umay, Türk mitolojisinde çocukların koruyucu olduğuna inanılan iyi bir ruhtur. Günümüzde, diğer iyelerin çoğunda olduğu gibi, Umacı adıyla kötü bir varlığa dönüşmüştür. Dönüşüm geçirdiği bir diğer nokta içinde yer aldığı söylemlerde olmuştur. Yudahin'in Kırgız Sözlüğü'nde Umay için efsanevi bir kuş ve çocukların koruyucusu olmak üzere iki anlam verilmiştir. Sözlükte efsanevi bir kadın denildikten sonra *menin kolum emes, umay enemdin kolu* deyişine kayıt edilmiştir (Yudahin 1998: 783). Bu deyişin bugün "*Bu el benim elim değil, Fatma Ana'nın eli*" sözleriyle İslamlaştığını görüyoruz. Bu söz halk arasında günümüzde de birçok pratikte söylenmektedir. Bolluk, bereket getirdiğine inanılan *Fatma Ana'nın Eli* adıyla çeşitli süs ve takı eşyaları da üretilip satılmaktadır. Asıl konuya dönecek olursak; Hz. Fatma, Hz. Muhammed'in kızıdır ve İslamiyet'te Ehl-i Bey'tir. İslami gelenekte Şamanist inancın Umay'ı yaşayamayacağı için halk zamanla Umay yerine Hz. Fatma'yı yerleştirmiş ve aslında halk bu şekilde her iki dönemin inancını da aynı anda yaşama ve yaşatma imkânı bulmuştur.

açması, yardımcılarının “bismilla, lailahe ilella, ...” veya katılımcıların Allah”, “amin” demeleri İslamlaşmanın diğer örneklerindedir (İnayet 2013: 49).

Kamların kullandığı başka bir tedavi yöntemi temizlemedir. Bir dönem Uygurlarda hayvan hastalandığında veya uzak bir yerden misafir geldiğinde iki ayrı ateş yakılıp, bu ateş arasından geçirilerek hayvan ve misafirlerin temizleme âdeti uygulanmıştır (Gönel 2011: 46-47). Gelenekte hiçbir unsur kaybolmaz, şekil değiştirerek yaşamaya devam eder. Uygurlarda ateş arasından geçirilerek temizlenme âdeti İslamiyetin kabulüyle şekil değişikliğine uğramıştır. Ateşin yerini Kur’an almıştır ve diğer Uygur kamların uygulamalarında olduğu gibi Kur’an temel araç olarak ayinlerde kullanılmış ve hala da kullanılmaktadır.

Sonuç

Dünyadaki tüm mitolojik inançlarda iyinin karşısında kötünün olduğu düalist bir anlayış vardır. Türklerin evren tasarımı ise bazı noktalarda farklılık göstermektedir. Evren tasarımı konusunda kimi araştırmacılar Türklerin evren için gök ve yeryüzünün oluşturduğu fakat birbirine zıt olmayan iki katmanlı bir yapı benimsediklerini kabul ederken, kimi araştırmacılar da evrenin, yaratıcıların mekânı gök, insanların mekânı yer ve kötülüklerin mekânı yeraltı olmak üzere üç katmanlı bir yapı gösterdiği düşüncesindedirler. Üç katmanlı evren anlayışı başta Orhun Abidelerinde olmak üzere günümüze kadar derlenmiş anlatılarda (efsane, destan, masal, vs.) da yer almaktadır. Türk mitolojisinde, bu üç katmandaki her bir unsurun ruhu olduğuna inanılır. Bunlarla birlikte ak-kara, kuzey-güney, doğu-batı gibi dikotomik anlayış eski Türk inanış sisteminde de mevcuttu. Bu noktada Türk mitik inanç ve düşünce sisteminde ruhlar iyi ve kötü olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kötü ruhların insanlardan ayrı mekânlarda yaşamakla birlikte, zaman zaman insanoğlu ile aynı mekânı paylaştığına ve insanlara zarar verdiğine inanılmaktadır.

Türk boylarında farklı isimlerle adlandırılan kötü ruhların, Uygurların inanç ve düşünce sisteminde de önemli bir yere sahip olduğu ve sosyal yaşamın şekillenmesinde büyük bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. İslamiyet öncesi inanç sisteminde yer alan bazı iyi ruhların zaman ve mekâna bağlı olarak kötü ruhlara dönüştüğü ve ruhların somut şekillerde tasavvur edilerek onlardan korunma ya da kurtulma için çeşitli uygulamalara başvurulduğu tespit edilmiştir. İslamiyet öncesi dönemde kötü ruhlardan kurtulmak için birtakım uygulamalar yapan kamların İslamiyet sonrasında “perihun”, “dahan”, “cinkeş” gibi isimler aldığı ve pratiklerinde de Kur’an-ı Kerim başta olmak üzere İslam dinine ait unsurları kullandıkları görülmektedir. Bu noktada hem kamların kimliğinde, hem de yapılan pratiklerde bir değişim ve dönüşümün olduğu dikkat çekmektedir.

Türkler İslamiyeti kabul etmeden önce Maniheizm, Budizm, Hıristiyanlık gibi farklı din dairelerine girmişlerdir. Ancak 10. Yüzyıldan itibaren büyük kitleler halinde İslamiyet’i kabul etmeye başlamışlar ve bu durum sosyal, ekonomik, kültürel tüm yapıları etkilemiş, dolayısıyla inanç ve pratiklerde bir dizi değişim meydana gelmiştir. İslamiyet’in kabulü ile birlikte özellikle kamlar yeni dinin şartlarına uyma zorunluluğu yaşamışlardır. Kamlar kötü ruhları kaçırmak için muskalar kullanmışlar, dualarında peygamber, melek, evliya ve şeyhlerin adlarını zikretmişlerdir.

Sonuç olarak kötü ruhların isimleri ve onlardan kurtulma yollarında bir değişim olsa bile bu varlıklar gelenekte asıl işlevlerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Demonik varlıklar ve onlarla ilgili uygulamalar Türk dünyasında oldukça geniş yer tutmaktadır. Bunun başlıca sebebi değişim ve dönüşüme karşı daha fazla direnç göstermeleridir. Dolayısıyla alanda bu ve benzeri çalışmaların yapılması eski Türk inanç sistemindeki demonik varlıklar hakkında daha fazla bilgi edinmeye, kültür değişimlerinin etki ve sonuçlarını görmeye fayda sağlayacaktır.

Kaynaklar

- ABUDUKELİMİ, Bumairimu (2006), *Uygur Türklerinin Dinî İnanışları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.
- ANOHİN, A. V. (2006), *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, Çev. Zekeriya Karadavut ve Jannet Meyermanova. Konya: Kömen Yayınları.
- ARSLAN, Mustafa (2005), "Türk Destanlarında Evren Tasarımı", *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, ss. 65-75.
- ATALAY, Besim (1985), *Dîvanu Lugati't-Türk Tercümesi*, C. 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ATALAY, Besim (1985), *Dîvanu Lugati't-Türk Tercümesi*, C. 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ATALAY, Besim (1985), *Dîvanu Lugati't-Türk Tercümesi*, C. 3, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ATALAY, Besim (1986), *Dîvanu Lugati't-Türk Dizini*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- BAYAT, Fuzuli (2007), *Türk Mitolojik Sistemi 2 (Kutsal Dişi – Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler – İyeler ve Demonoloji)*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- BEYDİLİ, Celal (2004), *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Çev. Eren Ercan, Ankara: Yurt Kitap-Yayın.
- BORATAV, Pertev Naili (2012), *Türk Mitolojisi Oğuzların – Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*, Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- BULUÇ, Saadettin (1979), "Şaman Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ss. 310-335.
- CAFEROĞLU, Ahmet, (1968), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DUYMAZ, Ali, (2008), "Türk Folklorunda Dış Ruh Tasarımı", *bilig* 45:1-22.
- ELİADE, Mircea, (1999), *Şamanizm (İlkel Esrime Teknikleri)*, Çev. İsmet Birkan. Ankara: İmge Kitabevi.
- ERGİN, Muharrem, (1989), *Dede Korkut Kitabı 1 Giriş-Metin-Faksimile*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- GÖNEL, Tuğba, (2011), *Rahman Abdurrehim'in Uygurlarda Şamanizm Adlı Eserinin Halkbilimi Açısından İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir: Nevşehir Üniversitesi.
- İNAN, Abdülkadir, (1986), *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İNAYET, Alimcan (2007), *Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi Yalmavuz / Celmoğuz*, İzmir: Kanyılmaz Matbaası.
- İNAYET, Alimcan (2009), "Bugünkü Uygurlarda Şamanlık ve Bir Şaman Duası: Azaim Koşığı", *Halkbilimi Dergisi*, 1-2: 38-55.
- İNAYET, Alimcan (2013), "Uygur Şamanları ve Pratikleri Üzerine", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 1: 43-55.

- KATANOV, N. F., (2004), *Türk Kabileleri Arasında*, Çev. Attila Bağcı, Konya: Kömen Yayınları.
- KAYA, Muharrem, (2007), *Mitolojiden Efsaneye Türk Mitolojisinin Türkiye'deki Efsanelerde İzleri*, Ankara: Bağlam Yayıncılık.
- KÜÇÜK, Abdurrahman ve diğer (2009), *Dinler Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- ÖGEL, Bahaeddin (1995), *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, C. 2, Ankara. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ÖGEL, Bahaeddin (2010), *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, C. 1, Ankara. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ÖGER, Adem ve Gönel, Tuğba (2011), "Uygur Türkleri Arasında Şamanlar ve Tedavi Yöntemleri", *Turkish Studies*, 6:233-248.
- ROUX, Jean-Paul (1994), *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul: İşaret Yayınları.
- ROUX, Jean-Paul (2000), "Demonlar", *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, Ed. Yön. Yves Bonnefoy, Haz. Levent Yılmaz, C.1, Ankara: Dost Kitabevi, ss. 164.
- ROUX, Jean-Paul (2011), *Eski Türk Mitolojisi*, Çev. Musa Yaşar Sağlam, Ankara: Bilgesu.
- SARPKAYA, Seçkin (2014a), "Türkiye Sahası Efsanelerinde Özel Adlı Kötü Ruhlar", *Korku Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: KİTABEVİ.
- SARPKAYA, Seçkin (2014b), "Türk Dünyası Efsanelerinde Ayı Tasavvurunun Değişim ve Dönüşümü", *Milli Folklor*, 101:149-161.
- SCHIFFELER, John Wm., (1976), "The Origin of Chinese Folk Medicine", *Asian Folklore Studies*, 35:17-35.
- SEMET, Ablet ve Ebeydullam, Dilara (2012), "Uygurlarda Tumar ve Tumarnın Türleri Toğrisida", *Şincañ Üniversitesi İlmîy Jurnili*, 1: 71-78.
- TURSUN, İmin (2000), *Kedimki Uyğur Medeniyeti*, Şincan: Şincan Halk Neşriyatı.
- TÜRKMEN, Fikret (2011), "Oğuzların İdari Yapı ve Boy Teşkilatlarında Dikotomik Özellik", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, "1: 11-14.
- YILDIZ, Naciye (2008), "Sibirya Türklerinin Mitoloji ve İnançlarında Kötü Ruhlar", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 5, 4: 84-93.
- YILDIZ, Hüseyin (2013), "Eski Uygur Türklerinde Şeytan Kavramı", *Milli Folklor*, 100:213-224.
- YOLCU, Mehmet Ali (2014), "Babasız Gebelik Mitleri Bağlamında Türk Mitolojisinde Gök-Yer Dikotomisi ve Ana Tanrıça Kültürünün İzleri", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7: 70-92.
- YUDAHİN, K. K. (1998), *Kırgız Sözlüğü*, Çev. Abdullah Taymas, C. 1, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.